

מקור מס' 7

תולדותיה של התנגדות ומרי בהקשר לקובל, על פי הספר: **תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה / רבקה פרליס** בית לוחמי הגטאות והוצאת הקבוץ המאוחד, 1987

תקציר וציטוטים הנוגעים לעיר קובל ולנוער החלוצי בעיר, ניתנים על פי פרקי הספר:

פרק ב': איך לעמוד במלחמה

לאחר חוזה מולוטוב-ריבנטרופ החלה ההתקפה על פולין ב-1.9.39. מרכזי התנועות החלו בהכנות לשעת חירום. במרכז "החלוץ" הוחלט על העברת המרכז והקיבוץ מזרחה לכיוון בריסק, לובלין, קובל (עמ' 37). באותה עת קיבוץ של החלוץ התקיים בקלוסובה ומתוכם היו 40 חברים מקובל (עמ' 458). על המתרחש באותה תקופה: עדות (בן קובל) צבי מלניצר (ארכיון החלוץ, לוחמי הגטאות H-55) ועדות מרים יחיאלי (ריכטר).

פרק ג': בנדודים

ב-7.9 השליחים מהארץ וחברי המרכזים יצאו לדרך והתקדמו מזרחה. והיות וכל האזור עד נהר בוג התמוטט בפני הגרמנים, הם המשיכו, חצו את הנהר והגיעו לקובל (עמ' 47). בזרם הגדול של הנמלטים מזרחה היו גם חברים מ"השומר הצעיר" וורשה שיצאו חבורות-חבורות והצליחו להגיע לקובל (עמ' 51) ולהביא את דגל התנועה. אין נתונים על מספר החברים מן הסניפים שנמנו עם הבורחים מזרחה. רבים מאוד מהיוצאים לדרך נאלצו לחזור כי הצבא הפולש הקדים אותם, או שחזרו בגלל נקיפות מצפון על שעזבו את ההורים.

מספר חבר מרכז "דרור" שעבר את הדרך מורשה לקובל עם חברים מקיבוץ גרוכוב (עמ' 52):
"במחנה היתה חבורת גדולה וגדול היה הרצון לעזור אחד לשני, בתוך מחנות הפליטים היה זה דבר בלתי רגיל. היה ארגון והיתה נכונות גדולה לעזור לחלש ולמפגר. ולפעמים חשת הרגשת אחריות לא לחברים שלך בלבד אלא גם לגורל כל אחד אשר ניטלטל בכבישי פולין כמוך. הושטה יד לאחים נאמנה לכל מי שהיתה דרושה, אם גם חסרו לפעמים הכוחות..."

פרק ד': המרכז באיזור הכיבוש הסובייטי

קובל היתה התחנה הראשונה ובשל מיקומה הגיאוגרפי גם העיקרית. בעיר זו (עמ' 53), השוכנת על ציר תנועה מורשה לדרום מזרח פולין, התלקטו עם כניסת הסובייטים רבים מבני הנוער הנמלטים מזרחה, אך הם לא היו היחידים. העיר המתה אלפי פליטים וביניהם מנהיגי מפלגות, ציוניות ולא ציוניות, עסקנים ופעילים שהגיעו מורשה.

קיבוץ "קלוסובה" בקובל, יחד עם סניף "דרור", שימש אכסניה ראשונה למאות חברי הקיבוצים של "דרור". לקובל הגיעו החברים מהרבה מהקיבוצים ממערב פולין. רובם הגיעו לקובל עוד בטרם נכנסו הסובייטים (ב-17 לספטמבר), אך חברים נוספים עוד המשיכו לזרום אליה גם לאחר מכן (עמ' 53). קובל הוסיפה להיות מקום ריכוז ל"דרור" גם לאחר כניסת הסובייטים. בה נערכו הדיונים הראשונים וממנה חידשו את הפעולה במציאות החדשה. קבוץ "קלוסובה" היה גם התחנה הראשונה לרבים מחברי "השומר הצעיר". חברים מביאליסטוק, מרדום, מצ'נסטווב וחברים מן ההנהגה הראשית הגיעו לקובל לפני שעברו לרובנה. על אף הצפיפות הרבה והמחסור במזון, התקבלו בעין יפה על ידי חברי הקבוץ, שהתחלקו איתם במעט שהיה להם (עמ' 54). בין הבאים היה גם מרדכי אנילביץ'. קן "השומר הצעיר" בקובל שימש מקום מפגש לחברים הרבים, שמצאו אלה את אלה בבית התנועה וקיבלו את מלוא העזרה מחברים במקום (עדות בן-ציון ויינר, מורשת D.1.331/1. עדות מרים יחיאלי, יהדות זמננו 4 (59)).

היהודים קבלו את הצבא הסובייטי בשמחה וכהצלה ממש. הצבא הסובייטי לא הופיע ככובש ולא נהג כך. לא עבר זמן רב וההרגשה השתנתה מעט. ציטוט: "אני רץ לקיבוץ לבשר את הידיעה המשמחת, אך ככל שאני מתקרב לקיבוץ, כן דועכת השמחה. כן, הגוף ניצל, אך הנשמה? משהו זועק בי: הנשמה אבודה. אני מוסר לחברים את הידיעה, החברים צוהלים. אני עומד מהצד ושותק בצער..."

החברים שהגיעו לקובל ורובנה המשיכו לראות עצמם כחברי מרכז או הנהגה שצריכים להמשיך בתפקידם ולא חדלו לראות את התנועה בשלמותה (עמ' 59). בריכוז "דרור" ו"החלוץ" בקובל התקבלו ההחלטות הראשוניות בהתייעצות חברי המרכז, שנערכה בעצם ימי הצהלה עם כניסת הסובייטים. היתה בהן הבשורה בדבר המשך קיום התנועה ונאמנות לדרכה, יהיה המשטר החדש מה שיהיה.

בין ההחלטות שהתקבלו: להוסיף ולקיים את קיבוץ ההכשרה באזור הכיבוש הסובייטי כמקומות ריכוז לחברים בדרכם לארץ, לשלוח חברים לשטח הכיבוש הגרמני לשם חידוש הפעולה שם, לחפש דרכים לעלייה.

החיפושים אחרי פתח יציאה מפולין הכבושה היו מן הצעדים הראשונים של המרכזים שהתארגנו בקובל וברובנה עם כניסת הסובייטים. חידוש הקשר עם ארץ ישראל, והעיקר- פתיחת דרך לעלייה ארצה לפני החברים (עמ' 62). הגבולות נסגרו ונשמרו בקפידה על ידי משמרות הצבא האדום. פעולת ניסיון מעבר בגבול הרומני החלה ככל הנראה בסוף ספטמבר ונטלו בה חלק חברים מ"דרור", "החלוץ" ומ"השומר הצעיר" שיצאו לבדוק את השטח. חברי המרכז והנהגה הראשית נשלחו למטרה זו מקובל ורובנה (עמ' 63). גם קבוצה ובתוכם מרדכי אנילביץ' יצאה לאזור הגבול. הם נתפסו ונעצרו. חברים אחרים שנתפסו נשפטו והוגלו לרוסיה. רק מעטים הצליחו לחצות את הגבול.

ב- 10 באוקטובר 1939 נחתם חוזה הגנה וסיוע הדדי בין בריה"מ וליטא שכלל את העברת העיר וילנה לרשות ליטא. הניסיונות להגיע לליטא קדמו לכך. ימים ספורים אחרי כניסת הסובייטים לפולין, בשעה שהוכרז במרכז "דרור-החלוץ" בקובל על הפעולה בגבולות, הוטל על שני חברים לצאת לוויילנה על מנת לחפש משם מעבר לליטא (עמ' 66). הידיעה על מסירת וילנה לליטא עוררה תקוות. עשרות ומאות מהמחנה החלוצי החלו לנהור לשם. עד תחילת פברואר 1940 הגיעו לשם כ- 2000 חברים במסע הברחה אל מעבר לגבול. מעדות צבי מלניצר (ארכיון לוחמי הגטאות H-105/II), הוא נשלח ע"י חבריו בריכוז "דרור-החלוץ" בוויילנה כדי לבדוק את הנעשה באזור הברחה. הגבולות ובאזור הסובייטי ולהביא להמשך הפעולה. הוא נעצר בנסותו לעבור את הגבול, נשפט לשנות מאסר. מאוחר יותר השתחרר כאזרח פולני בעקבות הסכם שיקורסקי (הקמת צבא אנדרס) והגיע לטהרן.

במרכז "דרור" ו"החלוץ" היו מודאגים ממצב הקיבוצים שנשארו בתחום הכיבוש הגרמני. שליחים שנשלחו לאזורי המערב הביאו אינפורמציה על אבדות בנפש שהקיבוצים סבלו בזמן המלחמה ועל מצוקתם תחת השלטון הגרמני. באזור הסובייטי התארגנו מחתרות. עוד באוקטובר 39, עוד בטרם נמסרה העיר וילנה לליטא, חזר יצחק צוקרמן מוויילנה לקובל לצורך פעולה זו (עמ' 74). בעדותו (יהדות זמננו, 14(59)): ההצעה כי התפקיד יוטל עליו סומנה בהתייעצות חברי המרכז בקובל והובאה ע"י חברי המרכז הראשונים שהגיעו מקובל לוויילנה. מיד לאחר יצא לשטח הסובייטי. הוקמו גרעיני התאים הראשונים במחתרת שפעלו בארגון ההברחה ובהמשך החינוך הציוני. בין הבולטים שבין הצעירים היו רחל פוגלמן, דב ברגר ושיינדל שוורץ- שלושת אלו התמידו בפעולתם עד סופם המר בחיסול גיטו קובל (מקורות שונים- עמ' 485- הערה 101). בין החברים הצעירים יותר היה גם יעקב זבידוביץ' מסניף קובל.

קובל ששימשה בתקופה הראשונה מרכז ל"דרור", שוב לא היתה בטוחה ונעזבה בהדרגה (עמ' 74). בכינוס בלבוב ב- 31.12.39 הגיעו פעילים בהברחה ורובם בתנועה החינוכית במחתרת. בין המשתתפים (מקורות שונים- עמ' 485- הערה 103) הצעירים מקובל שהוזכרו לעיל. שיינדל שוורץ על פי המקורות (עמ' 485- הערה 104) היתה אחראית לדפוס עיתון המחתרת דרור. היא גם דאגה להפצתו של העיתון והיתה מעבירה אותו למרכזי הגלילות. העיתון הוצא תחילה בקובל, אחר"כ בלוצק ובלבוב (לא נמצא העתק מהעיתון בארץ). לפי הערכה במחתרת הסובייטית של תנועת "דרור" במרץ 1940 היו כ- 600 חברים בכ- 80 מקומות (עמ' 77). שיינדל שוורץ ממשיכה בעיקר בהדפסת העיתון והפצתו. היא כותבת במכתב לחבר לתנועה שעלה ארצה: "... אחי הצעיר יותר, נדמה לי שאתה מכיר אותו, מתפתח יפה מאוד. הוא כבר ממש בחור גדול. נער מחונן מאד. כותב יפה מאוד והוא העורך הראשי של עיתון בית הספר"

ניסיונות מיוזג ואיחוד מלא בין "השומר הצעיר" ו"דרור- החלוץ" לא עלו יפה. על כך כותבת גם (עמ' 488- הערה 134) שיינדל שוורץ (תמרה). שינוי לטובה בניסיונות ההתקרבות מעט מאוחר יותר. שני הצדדים הסתפקו בסופו של דבר בשיתוף פעולה בלבד. תנועות "גורדוניה" ו"עקיבא" הצטרפו ל"דרור" שעמדו בקשר הדוק עם שיינדל שוורץ וממנה קיבלו הוראות לעבודתם. על הצטרפות "גורדוניה" כותבת במכתב שיינדל שוורץ: "הצטרפנו מאד שלא הספקת להיות באירועי בנו של רונדשטיין וציפורה גורדון. החתונה היתה בבית שלנו. הילדים הסתדרו יפה וכולם כבר עובדים, כי מצויה לרוב, אם רק רוצים לקבלה". עיתון מחתרת הופיעה באותה עת גם מטעם "השומר הצעיר".

ב- 1.11.40 המצב הכספי של מייאש. על כך כותבת שיינדל (הקובלית) ממרכז "דרור" בלבוב אל חבר בארץ (עמ' 82): "הילדים, בלי עין הרע, גדלים לא רע ולומדים בחריצות. הרי לפנייהם עתיד יפה, דור יפה גדל! הרבה נחת. הדבר היחידי שמדאיג הוא שזווינקה (זוז- מטבע כסף) הקטנטונת חולה מזמן באופן רציני ומי יודע, אם תישאר בחיים. כבר ניסו הרבה תרופות, אבל אף אחת מהן לא עזרה".

בקיץ 1940 החמיר המצב גם מבחינת תנאי הפעולה במחתרת. הוגבר המעקב אחרי הפעילים ונערכו מאסרים. על כך כותבים גם שיינדל וצבי מלניצר (עמ' 488- הערה 145).

ביוני 1941, סמוך לפלישת הגרמנים לברית המועצות, בוצעו מאסרים נרחבים בקרב חברי התנועות בערים המרכזיות כולל קובל (עמ' 83). מעצרים אלו שמו קץ למחתרת החלוצית על כל חלקיה. שיינדל שוורץ נאסרה בלוצק (עמ' 489- הערות 149, 150): עם כניסת הגרמנים שיינדל שוורץ ממרכז "דרור" במחתרת הסובייטית יצאה מבית הסוהר וחזרה לעיר מגוריה קובל. היא נספתה בחיסול הגטו יחד עם חבריה לפעולה ב"דרור" לאה פיש, רחל פוגלמן ודוד אייזנברג.

ברכז בוילנה היו כ- 14000 פליטים, מהם הרכוז החלוצי מנה למעלה מ- 2000. מספר היוצאים היה כ- 4000 ומהם 1800 הגיעו לארץ ישראל. מספר הסרטיפיקטים לארץ היה מצומצם והכלל היה כי הראשון הבא לקיבוץ הוא הראשון שעולה. ניסו לשמור על כלל זה עם עדיפות למבוקשים ע"י המשטרה החשאית בשל פעולתם הציונית. כותבת לאה פיש במכתב (עמ' 98) מיום 8.6.40:

"ונדמה לי ששאלת מתי אני עולה. למה תהיה במובן זה כה תמים? מחכים אלפי חלוצים. ב"גוש" 700 איש מחוץ לכל הקואורדינציה, ובין אלה בעלי ותק רב, שבורים, מאוכזבים שעברו שבעה מדורי גיהינום, הרבה שברחו מן הצבא, חלוצים שלנו, רבים שעמדו כבר לעלות והתעכבו, והם מוכרחים לעלות. ואני הרי "צעירה", גם בסטאז' וגם בגיל ולא מעזה לעזוב. ולו אפילו היתה עלייה לא הייתי דורשת את תורי, טרם שלא יעלה הרוב הגדול מהקיבוצים. הנה חברות שלנו נמצאות בוורשה, שיצאו ככונה לראות מה שמה. יושבות והמכתבים שלהן מחרידים, מבקשות עזרה. מסיימות את המכתבים בברכת "הצילו", ואז אני בסבלי נראית כה עלובה, כה דלה ורוצה לקבל הכל מה שעובר עלי באהבה".

ארבעה החברים הצעירים (עמ' 492- הערה 24) - לאה פיש, אברמק, שייקה שטיין וינטה גלון - התמידו בפעילותם גם בתקופה הסובייטית. בלטה במיוחד בפעילותה לאה פיש, ילידת הורוכוב בוהלין וחברת קיבוץ גרוכוב, שהיתה הוותיקה והמנוסה ביותר בצוות ועוכבה מספר פעמים להמשך הפעולה בליטא. נספתה בחיסול גיטו קובל... שייקה שטיין, יליד קובל, נרצח בוילנה בתקופה הראשונה של הכיבוש הגרמני (הערה: קרוב לוודאי שהינו אחיו של אהרון ונחמיה שטיין - צ.ר.).

בהקשר לקובלאים בתקופת הרכוז בוילנה (עמ' 493- הערה 25): מכתב מישעיהו (שייקה?) שטיין מיום 2.4.40 וכן מכתבה של לאה פיש אל אחיה בארץ. במכתב מ- 9.4.40 היא כותבת: "ואצלי אין כל חדש. כל הזמן בביקורים. עברתי את ליטא לאורכה ולרוחבה.

צבי מלניצר (נצר), שיצא במחצית חודש ינואר והיה אמור לבדוק את ענייני ההברחה בלידה (בגבול רומניה) נאסר והוגלה, ובוילנה לא ידעו עליו תקופה ארוכה (עמ' 101). דוד אייזנברג שיצא אחריו נאסר על הגבול ע"י הסובייטים והוחזר לוילנה. (עמ' 500- הערה 102): דוד אייזנברג היה יליד וורשה וחבר לקיבוץ "שחריה" בוילנה. נראה כי ב- 1941, כאשר נפתח הגבול בין ליטא הסובייטית ואזורי הכיבוש הסובייטים של פולין, עבר לקובל לפעול שם בתנועה במחתרת.

פרק ז': תנועות הנוער בציבוריות היהודית:

בעיית העזרה לנזקקים עלתה עוד בימי הנדודים וברכוז קובל (עמ' 130). במציאות של אנדרלמוסיה כללית, אזלת יד והמוני פליטים חסרי ישע, בלטו החלוצים כקבוצה מאורגנת. בדיונים שנערכו במרכז "דרור" ו"החלוצ" דברו חברים על האחריות המוטלת עליהם כלפי ציבור זה. השקפה זו היתה לתפיסת יסוד במעשיהם של החלוצים בהמשך הזמן.

פרק ח': ישן וחדש באידיאולוגיה של תנועות הנוער:

מרכזי התנועות בקובל ובוילנה החליטו לחדש את התנועה החלוצית בפולין הכבושה. החברים שחזרו לוורשה האמינו כי על אף הכל יוכלו היהודים להתקיים ולהיאבק על קיומם גם במשטר הנאצי (עמ' 136). הפגישה הראשונה עם המציאות בפולין גרמה זעזוע קשה לחברים שהגיעו מאיזור הכיבוש הסובייטי ומרכוז וילנה. אך התארגנות התנועה היתה מעודדת.

פרק ט': עם הפלישה לבריה"מ:

בנוגע לקובל צוין בישיבה מרכז "הדרור" ממאי 1942 שמאז ינואר 1942 נערכו ביקורים גם בעיר קובל (עמ' 162) ונמצאו קבוצות ויחידים מבין החברים שנשארו בערים שחרבו. פעולות הרצח בעיצומן. מרכז התנועות שוב חזר לוורשה. גם לאזורים החדשים שכבשו הגרמנים עם הפלישה לבריה"מ הגיעו שליחי התנועות והביאו מידע בדוק על הנעשה באזורי המזרח. על פעולת הקשריות כותב ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום: "הן מקבלות על עצמן את התפקידים המסוכנים ביותר, מבלי להוציא הגה וללא רגע של היסוס. אם צריך לנסוע לוילנה, לביאליסטוק, למברג, קובל, לובלין, צ'נסטוכוב, ראדום ועוד ולהעביר לשם סחורה לא כשרה, כמו למשל פרסומים בלתי לגאליים, חומר, כסף, כל זה הן עושות כדבר המובן מאליו..."

פרק י"ד: וילנה:

(עדות הקשורות לאחד מגיבורי קובל - יחיאל שיינבוים). יחיאל עמד בראש קבוצת "דרור" ו"החלוצ" לאחר שחלק מהנהגה עברה לביאליסטוק (עמ' 289). כמעט כל יום נערכו תהלוכות העגומות לאתר ההשמדה בפונאר. הוחלט על התארגנויות מחתריות ומלחמה בגטו. היה ניתוק של "דרור-החלוצ" עם קבוצת "השומר הצעיר" בראשות אבא קובנר וקבוצות "הבונד", "הנוער הציוני" (עמ' 300, 301) שהתאגדו יחד. הקבוצה של אבא קובנר שהתאגדה דגלה בהתנגדות מזוינת בגטו.

באפריל 1942 "דרור" ו"החלוצ" התארגנו תחת קבוצה "ארגון המאבק של יחיאל". הקבוצה מנתה תחילה 20 חברים תחת הנהגתו של יחיאל שיינבוים (עמ' 302). עקרונות הקבוצה היו לחימה פריטיזנית כדרך פעילות יחידה

האפשרות. למרות כך "אצל יחיאל הגנת הגטו בשעת הצורך היתה צורך לאומי-נפשי לא פחות מאשר היציאה ליער". הקבוצה התאחדה בחורף 1942 עם קבוצה של חברי בית"ר. האיחוד עלה יפה (עמ' 303). "כעבור שבועות מספר של גישושים והיכרות ראשונה הפך איליה (יחיאל) שיינבוים לאיש המרכזי הבלעדי של התנועה הזאת" (עמ' 553 הערה 88). מאוחר יותר הצטרפו למאבק ולקבוצה גם הקבוצות "הגורדוונאית", "עקיבא" ועוד (עמ' 304). "ארגון המאבק של יחיאל" מנה לפחות 200 איש ולאחר הרחבתו עד 400 חברים (עמ' 553 הערה 94). קבוצות המחתרת הצטיידו בנשק מהאוכלוסייה הלא יהודית, מהאיכרים, נשק שנעזב בעת הנסיגה המבוהלת של הצבא הפולני, ממחסני הנשק הגרמני משלל המלחמה וכו' (עמ' 308). מקור נוסף היה הייצור העצמי של בקבוקי מולוטוב ורימוני יד.

חברי הארגון של יחיאל מצאו קשר עם הפרטיזנים מסביבות העיר ושלחו אף קבוצת לוחמים אל מחוץ לעיר. באביב 1943 הבשילו התנאים לאיחוד בין כל קבוצות המחתרת (עמ' 319). הארגון של יחיאל צבר כוח והפך להיות גורם שאי אפשר היה להתעלם ממנו. גם היתה תחושה כי קרב קצו של גטו וילנה ויש צורך להיערך לפעולה. סוכם כי במקרה של מרד בעת חיסול הגיטו ישתלבו חברי ארגון המאבק של יחיאל בלחימה בגטו. ב-1.9.4 הוקף הגטו במפתיע ע"י חיילים גרמניים ואסטונים. החיילים האסטונים פשטו ברחובות והתחילו לחטוף גברים. המחתרות הכריזו על גיוס כללי (עמ' 328). במערך ההתגוננות השתלבו כמוסכם חברי ארגון המאבק של יחיאל. יחיאל שיינבוים נקבע כמפקד אחד הכוחות.

"רצה הגורל כי הירייה הראשונה, אות למרד בגיטו, נורתה בידי יחיאל שיינבוים, מי שטען כי יש להעדיף את היציאה ליער על הלחימה בגטו. אך תגובה זו היתה נאמנה להשקפתו ולעמדתו: יציאה ליער- כי זו דרך הלחימה האפשרית היחידה שיש עימה גם סיכוי הצלה, ובגטו- לחימה בגרמנים בעת שהם באים לחסל אותנו" (עמ' 329). אחת הלוחמות מתארת: "על המתרסים מתיחות ציפיה. מצב הכן. העמדה נצטוותה: אם תיכנס לאותו רחוב פלוגת גרמנים- לפתוח מיד באש! חולפות שעות... איליה (יחיאל) שיינבוים נקבע לפקד העמדה. המשמרות מודיעים: הגרמנים מתקרבים! איליה נותן פקודות אחרונות: עם הירייה שלי תפתחו באש. מבעד לחלון משגיחים אנו בגרמנים, שנכנסים לרחוב ומתקדמים לעברנו. איליה נותן אות- יורה ראשון. אנו פותחים באש מרוכזת. דרך החלון הננו מטילים רימונים באויב המתקרב. הוא משיב מיד באש חזקה. הראשון נופל איליה שיינבוים, מפקד העמדה."

7,000 יהודים הוצאו בהמשך ל"מחנה עבודה" באסטוניה. במהלך האקציה קרא ארגון המחתרת לתושבי הגטו שלא להתייצב לגירוש ולפתוח במרד, אך הם לא נענו לכך, ולכן החליטו לדחות את ביצוע המרד ליום חיסול הגטו. ההתקוממות בגטו נכשלה ומרד כולל לא פרץ. האקציות בגטו המשיכו עד ה- 5.9.1943. כ-150 לוחמים ברחו מהגטו דרך תעלות הביוב, והצטרפו לפרטיזנים שפעלו ביערות הסביבה. יותר מ-70 מתוכם היו חברי "ארגון המאבק של יחיאל" (עמ' 334).

פרק ט"ו: ביאליסטוק:

המרכז בביאליסטוק יצר קשר עם מקומות מרוחקים. פרומה פלטיניצקה בקרה ביחד עם תמה שניידרמן בערים ובעיירות של ווהלין (עמ' 342). בקובל נפגשו עם דוד אייזנברג ורחל פוגלמן, שרידי מרכז "דרור" במחתרת הסובייטית, ועם לאה פיש, שחזרה לאיזור מן הריכוז בוילנה. "הם חזרו והביאו מטען של ידיעות מוהלין. במכתב לאחר השחרור נכתב (עמ' 561- הערה 44) ששלושת החברים הנ"ל ואיתם שיינדל שוורץ, ממרכז "דרור" במחתרת הסובייטית, נספו בעת חיסול גטו קובל. בבית הכנסת בקובל, שנשאר קיים בחלקו, מצאו אחרי השחרור בין כתובות שונות חקוקות על הקיר את הכתובת בעברית: "שלום לחברים מקבוצת חלוצים ההולכים למוות. נאמנים נשארנו לרעיוננו עד לסוף. נקמו דמנו השפוף". החתומים שיינדל שוורץ מקובל, לאה פיש מהורוכוב, רחל פוגלמן מלחוביץ' ודוד אייזנברג מוורשה.